

BİRİNCİ KISIM

PARA TEORİSİ

BİRİNCİ BÖLÜM

PARANIN ANLAMI, ÖZELLİKLERİ VE FONKSİYONLARI

1.1 PARANIN ANLAMI

Para sözcüğü değişik amaçlarla kullanılmaktadır. Birçok iktisatçıya göre *para, satın alınan mal ve hizmetlerin bedelinin ödenmesinde ve borçların geri ödenmesinde herkes tarafından, ödeme aracı olarak kabul edilen şeydir* (Mishkin, 1986, s.20). Oysa halkın çoğu paradan bahsettiğinde *nakit parayı* kastetmektedir. *Nakit, kâğıt para ve ufaklık (madeni) paralara verilen genel isimdir.*

Parayı nakit yahut *dolaşımdaki para* olarak tanımlarsak, iktisatçılar için çok dar bir tanım olur. Nitekim ticari alışverişlerde *çek, ödeme aracı; çeke tabi vadesiz mevduat ise para olarak kabul edilmiştir.* Çerçevesi belirtilmiş bir para tanımına mutlaka ihtiyaç vardır. Çünkü çek ve çeke tabi mevduat yanında, *seyahat çekleri veya tasarruf mevduatları gibi araçlar da bazen ödeme aracı olarak kullanılmaktadır.* Yani bunlar, kolayca nakde veya çeke tabi vadesiz mevduata dönüştürülebilirse, paranın fonksiyonuna sahip olmaktadır.

Görüldüğü gibi, nakit parayı esas alırsak çok dar; diğer yaygın kullanımları esas alırsak, çok geniş bir para tanımı yapmaktayız. İktisatçılar, dolaşımdaki para, mevduatlar ve alışverişte kullanılan diğer araçlar ile *serveti* oluşturan değer saklama biçimindeki toplam mülkiyet arasında ayırım yapmaktadırlar. Burada *servetten kastedilen para değil; fakat bonolar, hisse senetleri, arazi, mobilya, arabalar ve evler gibi mülkiyet hakkı doğuran varlıklardır.*

Çoğu zaman iktisatçılar, halkın kullandığı *para* kelimesini *gelir* diye tanımlarlar. Aslında *gelir*, birim zamanda elde edilen kazanç *akımıdır.* Para ise, belirli bir zaman noktasındaki miktar olup, bir *stoktur.* Bu nedenle bazen *para*

arzı yerine *para stoku* deyimini kullanılır. Yapılan bütün tanımlar, paranın piyasa ekonomisindeki fonksiyonlarını temel almakta olup, *planlı ekonomiler* veya *harp ekonomilerinde* nitelik değiştirebilir.

İktisadi analizlerin hemen tamamında olduğu gibi, para teorisinde de tanımlar çeşitli varsayımlara göre yapılmaktadır. Paranın bir *değişim (mübadele) aracı* olduğu varsayımı ve düşüncesi tüm tanımlarda ortaya çıkmaktadır. Buna göre para, herkesin kabul ettiği bir değişim aracıdır. Bu tanım, yasal ya da fiziksel olmaktan çok, psikolojik ve davranışsal açıdan yapılmaktadır.

Demek ki, halkın para olduğuna inandığı her şey paradır. Elbette ki bir şeyin para kabul edilebilmesi için onun bazı özelliklere sahip olması gerekir. Ancak, halkın psikolojik düşüncesi temel alt yapıyı oluşturmaktadır. Başka deyimle, paranın yerine getireceği görevleri halkın ona vereceği subjektif değer belirler.

Hiperenflasyon döneminde para, değer saklama, değişim aracı ve hesap birimi olma gibi temel fonksiyonlarını kaybeder. Çünkü halkın kendi parasına verdiği değer güvensizlik şekline dönüşür.

Buraya kadar yapılan açıklamaları özetleyelim:

- Para, bir ekonomide farklı biçimler alabilmektedir.
- Bir toplumun para olarak kabul ettiği şeyi, bir başka toplum kabul etmeyebilir.
- Bir toplumda, belli zaman diliminde para kabul edilen şey başka bir dönemde kabul edilmeyebilir. Buna, *dolaşımdan (tedavülden) kalkma* denir.
- Bir şeyin para olması, onun *ödeme aracı olarak kabul edilmesi* yani *genel kabul görmesine* bağlıdır.
- Para tanımında, paranın değişim aracı fonksiyonu öne çıkmaktadır.
- *Para* sözcüğü *gelir ve servet kavramlarından farklıdır.*

1.2 PARANIN ÖZELLİKLERİ

Paranın özellikleri şunlardır: *Taşınabilirlik, dayanıklılık, bölünebilirlik, homojenlik, standart olma ve genel kabul görme*. Herhangi bir nesnenin para olabilmesi için sıralanan bu özellikleri taşıması gerekmektedir. Söz konusu özellikleri kısaca açıklayalım:

a. Taşınabilirlik: Para olarak kabul edeceğimiz nesne, kolayca taşınabilmeli ve bir yerden başka bir yere transfer edilebilmelidir. Bunun için değişik yerlerde kolayca kullanılabilir ağırlıkta olmalıdır.

b. Dayanıklılık (Bozulmama): Paranın yapılacağı nesnenin fiziksel bakımdan dayanıklı olması gerekir. Çünkü hızlı biçimde el değiştirecek ve farklı fiziksel yıpranmalara maruz kalacaktır.

c. Bölünebilirlik: Para, farklı değerlerde mübadeleleri gerçekleştirecek bir özelliğe sahip olmalıdır. Bu nedenle, paranın yapılacağı nesnenin küçük parçalara bölünebilmesi gerekir. Nitekim bugün kullandığımız kâğıt paralar ve madeni paraların bu özelliği tamamen taşıdığı görülmektedir.

d. Standart Olma: Parayı temsil eden nesnelerin tümünün aynı maddi değeri temsil etmesi gerekir. Niteliğinin standart olmaması paranın kullanımını engelleyecektir. İzleyen konularda görüleceği gibi, hem tek metal hem de çift metal dönemlerinde paranın bu özelliğine ilişkin ciddi problemler yaşanmıştır.

e. Genel Kabul Görme: Herhangi bir nesnenin para olarak kabul edilmesi için, onun toplum tarafından benimsenmesi gerekir.

Diğer özellikleri ise şöyle sıralanabilir:

f. Taklit edilememesi,

g. Homojenlik,

h. Zaman içinde değerini koruyabilmesi.

1.3 PARANIN DOĞUŞU VE ÇEŞİTLERİ

İnsanlar arasında *mal mübadelesi* çok eskilere dayanmakla birlikte, *paralı mübadele* oldukça geç dönemlerde başlamıştır. Bu dönemlere ilişkin tarihleri belirlemek oldukça güçtür. Aşağıda önce paranın doğuşu, sonra aşamalar itibarıyla çeşitleri ele alınacaktır.

1.3.1 Paranın Doğuşu

Paranın doğuşu akılcı nedenlere bağlanabilir ve takasın sakıncalarıyla açıklanabilir. Para, takasın güçlüklerini ortadan kaldırmakta ve mübadeleyi kolaylaştırmaktadır. *Takas (trampa)*, malın mal ile mübadelesidir. İki malın doğrudan takas edilmesi iki şartın gerçekleşmesine bağlıdır:

- Elindeki bir malı başka bir mal ile değiştirecek kişinin, aynı anda ters yönde takas yapmak isteyen başka birini bulması gerekir.
- Mübadele edilecek malların başka mallar cinsinden değerlerinin, yani nispi fiyatlarının belli olması gerekir.

Bu şartların gerçekleşmemesi halinde, takas çok sayıda aşamalar sonucunda başarılılabilmektedir. Şartlardan biri sağlansa bile, takas işlemi büyük güçlükler yaratmaktadır. Buna engel olmak ve aşama sayısını kısaltmak için elimizdeki malı ilk önce herkesçe istenebilen bir mal ile takas etmeliyiz. İkinci aşamada ise, bu malı asıl satın almak istediğimiz mal ile takas yapmalıyız. İşte araya giren mal, herkesin kabul ettiği bir mübadele aracı olma niteliğine sahiptir ve modern paranın başlangıcıdır (Hiç, 1994, s.4).

Paranın kullanılmadığı ekonomide, mal ve hizmetlerin mübadelesinde, takas ciddi güçlükler yaratmaktadır. Çünkü takasa dayalı bir ekonomide bütün mübadele oranlarını hatırd tutmak imkânsızdır. Nitekim, ekonomide (n) tane mal varsa, kaç tane mübadele sayısı (C) gerektiği şu basit ikili kombinasyon formülüyle hesaplanmaktadır.

$$C = \frac{n(n-1)}{2}$$

Şayet raflarında 1800 çeşit malı bulunan bir alışveriş merkezini örnek alırsak, paranın kullanılmadığı, fakat yoğun alışverişin yapıldığı bu yerde;

$$C = \frac{n(n-1)}{2} = \frac{1800(1800-1)}{2} = 1.619.100 \text{ adet}$$

işlem sayısı veya *görelî (nispi) fiyat* ortaya çıkacaktır. Böyle bir alışveriş merkezinde takas yöntemiyle alışveriş yapmanın temel güçlüğü, açıkça görülmektedir. İşte takasın bu ve benzer güçlükleri, insanları bütün malların fiyatlarının tek bir para birimi ile ifade edildiği paralı ekonomilere yöneltmiştir.

Günümüzün modern dünyasında bile, ekonomilerin durumuna göre farklı ülkelerde ve farklı zamanlarda takas ekonomisi uygulanabilmektedir. Nitekim 2001 ve 2002 yıllarındaki mali kriz nedeniyle Arjantin, milli parası Peso'nun satın alma gücünü büyük ölçüde kaybetmesi nedeniyle, takas ekonomisini gündeme getirmiştir. 1990 sonrası, dağılan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden kopan Bağımsız Devletler Topluluğu (Rusya, Ukrayna gibi ülkeler), uluslararası bankacılık sistemine sahip olmadıkları dönemde, ticaretlerini belirli bir süre takas yoluyla gerçekleştirmek zorunda kalmışlardır.

1.3.2 Para Çeşitleri

Para çeşitleri *tarihsel* ve *analitik* bakımlardan sınıflandırılabilir:

A. Tarihsel Bakımdan Para Çeşitleri

Tarihsel sıraya uyarak para çeşitlerini ve özelliklerini özetleyelim:

a. *Mal Para*

Takas dönemini izleyerek kullanılan ilk paranın *mal para* olduğu kabul edilmektedir. İlk çağlarda bazı geleneksel mallar para görevi yapmışlardır. Söz konusu mallar, ihtiyaç nedeniyle kullanıldığı gibi, başka mallarla değişim amacıyla da kullanılmışlardır. Örneğin ilk devirlerde İzlanda'da bazı balıkların para olarak kullanıldığı ve 20 at nalı=20 kuru balık; 1 varil tereyağı=120 kuru balık gibi değişim oranları belirlendiği görülmüştür. Çin'de deniz salyangozları kabukları, M.Ö.500 öncesinde, para olarak kullanılmıştır (Eaglaton ve diğerleri, 2007, s.360). Tarihte çeşitli ülkelerde ve devirlerde zeytinyağı, kumaş, çivi, kolye, pirinç, buğday ve mısır gibi mallar para olarak kullanılmıştır. Bu ve benzer malların kendi değerleri de vardır. Ancak bunlar, gerçekten paranın özelliklerini taşımadıkları için yerlerini metal paralara bırakmışlardır.

b. *Metal Para*

Herhangi bir nesnenin para olarak kullanılabilmesi için onun *evrensel ölçülerde kabul edilebilmesi* gerekir. Bu durumda tercih, *altın* ve *gümüş* gibi değerli metallere yönelmiştir. *Bilinen en eski para, Mohenjo-daro kazılarında bulunan altın ve gümüş sikkelerdir*. Bu harabelerin M.Ö.2900 veya 1500 yıllarına dayandığı, arkeologlarca iddia edilmektedir. *Mezopotamya'da Asur hükümdarlarından Sennac-herib'in (M.Ö.705-631) bastırıldığı yarım shekel*

(112,5 gram) ağırlığındaki gümüş külçeleri ilk resmi para türleri arasında kabul eden yazarlar vardır.

Anadolu'da ilk basılan paralar *Lidyalıdır*. M.Ö.687-652 yıllarında *Lidya Kralı Gyges*, yanları hafifçe yassıtılmış, yumurtayı andıran eşit ağırlık ve ayarda damgalı ve resimli külçeler bastırmıştır. M.Ö.560-546 yıllarında *Lidya Kralı Croesus bimetalizmi yani çift metal sistemini ilk uygulayan hükümdardır*. Anadolu'da en eski paralar *elektrumdan* yapılmıştır. Elektrum, altın ile gümüşün doğal alaşımıdır.

Madeni sikkeler, her boy ve değerinde basılabiliştir. Ancak altın sikkeler, küçük ödemelerde fazla işe yaramamıştır. Çünkü günlük harcamalarda, altın sikkenin boyunu pratik olmayacak derecede küçültmek gerekmiştir. Bu yüzden altın, dış ticaretin ve değerli eşyanın mübadele aracı durumuna geçmiştir (Ergin, 1981, s.16). Bronz, bakır, tunç küçük ödemeler için basılan metal paraları oluşturmuştur. Gümüş ise, en kullanışlı para kabul edilmiştir. Metal para kullanımının yaygın olduğu dönemlerde iki ayrı sistem söz konusudur: Tek metal sistemi (monometalizm) ve çift metal sistemi (bimetalizm). Bunlara ait kısa bilgiler verelim:

ba. Tek Metal Sistemi (Monometalizm)

Bazen gümüş, bazen de altın sikke tek para olarak kullanılmıştır. Bunlardan gümüş, en çok kullanılan mübadele aracıdır. İlk çağlardan itibaren, gümüş iç piyasalarda en geniş dolaşım hacmine ulaşmıştır. *Yunanlıların* ve *Romalıların* para sistemleri *gümüşe* dayanıyordu. Ortaçağ Avrupası'nın başlıca ödeme aracı gümüştü. *Osmanlı Devleti'nde*, Orhan Gazi'den Fatih'e kadar sadece *gümüş akçeler* bastırılmıştı (Ergin, a.g.e., s.17).

Para piyasalarında gümüş, yerini zamanla kısmen altına ve banknota bırakarak gerilemiştir. Başka ifadeyle gümüş, giderek yükte ağır, pahada hafif mübadele aracı durumuna düşmüştür. Gümüşün tek metal olduğu dönemde, gümüş devletin resmi parası olduğu halde; altın, piyasaya göre dalgalanmaya bırakılmıştır. Ancak *Altın Tek Metal Sistemi'*ne dönülünce, altın resmi para birimi niteliğini kazanmıştır.

Gümüşün yerini altına bırakmasının nedeni, değerindeki istikrarı yitirmesidir. Gümüşün arzının nispeten bol olması onun metal değerini düşürmüştür. *Altın Tek Metal Sistemi'*nde altın sikke basımı serbestti. Ancak, gümüşün halk tarafından darphaneye götürülerek paraya çevrilmesi durdurulmuştu. Dünya ekonomisinde altın her zaman güvenilir bir değer kabul

edilmiştir. Bu nedenle altının değer ölçüsü olma fonksiyonu, gümüşe göre nispeten daha yüksektir. Altın sikkeler 1914'e kadar dolaşımda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra (1918) Batı ülkeleri yeniden altın standardına dönmeyi denemişler ve *Altın Külçe Standardı*'ni uygulamışlardır. 1930'lardan sonra, dünya ülkeleri altın standardından ayrılmaya başlamışlardır. ABD, 1971 yılında altının dış ödeme aracı fonksiyonunu ve 1973'te ise değer ölçüsü fonksiyonunu sona erdirmiştir.

Tek metal sisteminde, kullanılan metal ne olursa olsun, her zaman problemlerle karşılaşmıştır. Bunlardan en yaygını, paranın ayarının bozulmasıdır. Kullanılan metalin içine yabancı maddeler karıştırılarak veya gramı düşürülerek paranın ayarının bozulduğu görülmüştür. Bunlara tağşiş edilmiş, yani ayarı bozulmuş para denmiştir.

bb. Çift Metal Sistemi (Bimetalizm)

Bu sistemin üç temel özelliği vardır (Ergin, 1981, s.21):

- Altın ve gümüş, *eşit statüde mübadele* araçlarıdır. Yani her ikisi de devletin resmi parasıdır.
- Her iki metalden de *para basımı serbesttir*. Örneğin, darphaneye gümüş külçe götüren kişi, karşılığında altın veya gümüş sikke tercih etmekte serbesttir.
- Altın ile gümüş arasındaki *değişim oranını* devlet belirler. Örneğin, bu oran 19. yüzyılda 1/15,5 tir. Yani 1 gr altın=15,5 gram gümüştür.

Çift metal sisteminin uygulandığı dönemlerde, hem ülke içinde hem de ülkeler arasında önemli sorunlar yaşanmıştır. Bunlardan bazılarını sıraladıktan sonra, sorunun kaynağına, yani *kötü paranın iyi parayı kovması* konusuna değinelim:

Altın Tek Metal Sistemi'ni uygulayan ülkeler, dış ödemelerde gümüş kabul etmiyorlardı. Bimetalizm'e bağlanmış ekonomiler ise, altın ve gümüşü ayırım yapmaksızın alıyorlardı. Dış ödemeler yapıldıkça, bimetalistlere gümüş, monometalistlere ise altın girişleri yoğunlaşmaktaydı. Öte yandan *gümüşün değerindeki düşüşler spekülasyona yol açmaktaydı*. Nitekim İngiltere'den ucuza gümüş alanlar Fransa, Belçika ve Osmanlı Devleti gibi çift metal sistemi uygulayan ekonomilerde bunları resmi oranlardan altına çevirip kendi ülkelerine götürüyorlardı. 19. yüzyılın sonlarına doğru bu sistemin yararları ve

sakıncaları tartışmaya açılmıştır. Çift metal sisteminin temel sorununu bir örnek yardımıyla açıklayalım: Sistemde, elimizde altın ve gümüş gibi iki para olsun. Altın/Gümüş değişim oranını (paritesini) 1 gram altın=15 gram gümüş kabul edelim. Para birimimiz lira; her bir lira ya 2 gram altın ya da 30 gram gümüş ağırlığında olsun. Burada iki farklı metalden yapılan iki ayrı paranın hem *metal*, hem de *paralık değeri* söz konusudur. Altın ve gümüş paraların *metal değerleri=paralık değerleri ise, sorun yoktur*. Çünkü paralar birbirlerinin yerine tam ikame edilebilmektedir. Eşit değilse, örneğin altının metal değeri gümüşün metal değerinden yüksek ise, halk gümüş para ile altın parayı değiştirip altını eriterek külçe haline getirir. Ucuz gümüş külçeyi eriterek para yapar ve onu yine altın para ile değiştirip, altını külçeye dönüştürür. İşlem böyle sürüp giderse altın para piyasadan kaybolur. *Sonuç olarak, piyasaya metal değerleri birbirinden farklı iki ödeme aracı sürüldüğünde, kötü para (gümüş) iyi parayı (altın parayı) piyasadan kovar*. Bu genelleme *Thomas Gresham*'a atfedilmekte ve *Gresham Kanunu* diye adlandırılmaktadır.

c. Temsili Para

Gerektiğinde altın, gümüş gibi metal paralara çevrilebilecek özellikteki ödeme araçlarına temsili para denmektedir. Bunların tipik örneği altın ve gümüş karşılığında basılan banknotlardır. Bu tür banknotlar, üzerinde yazılı miktarın kıymetli metalle ödeneceğini taahhüt etmiş resmi makamlar veya özel girişimci tarafından çıkarılmış paradır.

Temsili paralara uygulamadan örnek, *altın sertifikalarıdır*. Nitekim altın sertifikası, ABD Hazine Bakanlığı'na %100 altın karşılığı basılmaktaydı. Gerektiğinde ABD Merkez Bankası'na (FED) kıymetli maden karşılığının yerini tutmak amacıyla verilmekteydi.

17. yüzyılda İngiltere'de rastlanan *goldsmith's notes* en eski temsili para örneklerindedir. *Goldsmith's notes*, kuyumculuk ve sarraflıktan bankerliğe kaymış firmaların mevduat sahiplerine verdikleri makbuzlardır. Bankerlere sunulduğunda hemen altına veya gümüşe çevrilen bu makbuzlar, ticari ödemelerde kullanılmaya başlanmıştır. Altın sikkeler kasada dururken makbuzların mübadele aracı fonksiyonunu gerçekleştirdiğini gören bankerler, müşterilerinin güvenini değerlendirmişlerdir. Sadece mevduat sahiplerine değil, kredi talep edenlere de bu sertifikalardan vermişlerdir (Ergin, a.g.e., s.24). Altın sikke standardının uygulandığı dönemlerde altının taşınması veya bir yere nakledilmesinde önemli güçlükler ve riskler meydana gelmiştir. Bunları ortadan kaldırmak için altınlar güvenilir banka veya bankerlere teslim edilmiş; bunların verdiği altın sertifikaları piyasada dolaşmaya başlamıştır. Böylece,

günümüzdeki bankacılığın temelleri atılmıştır. Bu altın sertifikaları, ilk temsili paralardır. Daha sonra, aynı amaçla bankaların verdiği sertifikalara, *banknot* (banka belgesi) denmiştir. Osmanlı Devleti'nde kullanılan *Kaime*'ler bir tür temsili paradır. Temsili para, ticaretin gelişmesine yardımcı olduğu gibi, kâğıt para sistemine geçişi de kolaylaştırmıştır.

1694'te İngiltere Bankası, 1800'de Fransa Bankası, 1875'te Alman Devlet Bankası faaliyete geçmiş ve kendi hükümetlerinden banknot çıkarma yetkisini almışlardır. Osmanlı Devleti'nde (1863-1914 döneminde) bu yetkiyi bir yabancı sermayeli kuruluş olan Osmanlı Bankası kullanmıştır.

d. Kâğıt Para Sistemi

Bu sistem, banknotun kâğıt paraya dönüştürülmesiyle fiilen ortaya çıkmıştır. Kâğıt paranın altına dönüştürülme yeteneği olmadığı gibi, böyle bir zorunluluk da yoktur. Bunlar, banknotlar gibi kendiliğinden değeri olmayan paralardır. Kâğıt paranın değerini onun satınalma gücü oluşturur. Gücünü yasal dolaşımdan alır. Çünkü bireyler, değişim ve ödemelerde parayı üzerinde yazılı, yani nominal değerlerinden kabul etmek zorundadırlar.

Kâğıt para, Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren bütün ülkelerde kullanılmaktadır. Madeni karşılığı bulunmadığı halde, alışkanlık nedeniyle kâğıt paraya da banknot denilmektedir. Günümüzde *kâğıt para emisyonu*, yani çıkarılması yetkisi tamamen ilgili ülkenin merkez bankasına (MB) aittir. Elbette ki bu durum MB'ye, kâğıt para üretimi bakımından tekel (monopol) yetkisi vermektedir. MB'ler ülkedeki ekonomik konjonktürü göz önünde bulundurarak para arzı yetkisini kullanmaktadırlar. Çünkü milli paranın iç ve dış değerini koruma yetkisi ve görevi, kanunla bu bankalara verilmiştir.

Kâğıt paranın, altın ve gümüş paralar gibi ödeme aracı olarak kullanılabileceğini M.Ö.2500 yıllarında Çinliler düşünmüşlerdir. Modern anlamda kâğıt para kullanımı 1368'den itibaren Çin'de başlamıştır. Avrupa'da ilk kâğıt para 1661'de İsveç'te basılmıştır. 1690'da İngiltere ve 1789'da Fransa bunu izlemiştir. Bugünkü ABD Doları ise 1863 yılında piyasaya sürülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde kâğıt para çıkarılması (emisyonu), Tanzimat Dönemi'nde (1840 yılında) gerçekleşmiştir. Bu paraya *Kaime-i Mutebere-i Nakdiye* denmiştir. Kısaca *Kaime* denilen bu kâğıt para elle yazılmıştır, geçicidir ve sadece İstanbul'da dolaşabilir. Bunun yerine, 1845 yılında basılı *Kaime*'ler piyasaya sürülmüştür. Kırım Savaşı sırasında ise *Ordu*

KUTU 1.3

OSMANLI DÖNEMİNDE PARA

Klasik Osmanlı düzeninde, para arzının ayarlanması, kredi hacminin düzenlenmesi, altın ve döviz rezervlerinin yönetimi ile iç ve dış ödemelerin gerçekleştirilmesi; hazine, darphane, sarraflar, vakıflar, bedestenler ve loncaların yüklendiği değişik rollerin bir araya gelmesiyle yerine getiriliyordu. Osmanlı paraları imparatorluk sınırları içinde Venedik, Floransa, Macaristan ve Memluk paraları ile birlikte dolaşımdaydı. İlk Osmanlı parası Akçe 1326 yılında, ilk altın sikke “Sultani” ise 1477 yılında bastırıldı. “Kaime” adındaki ilk banknotlar ise 1843 yılında bastırıldı. Bu banknotlar hazine bonosu yerine de kullanılabilirdi.

1844 yılında “Usulü Cedide Üzere Tashihi Ayar” kararnamesiyle “Mecidiye” adında standart hale getirilmiş yeni altın ve gümüş paralar bastırılarak iki metalli bir para sistemine geçildi. Bu para reformunun sonuç vermesi için Osmanlı parasının İngiliz parasına karşı kurunun sabit tutulması gerekiyordu. Bu amaçla Galata bankerlerinden Alleon ve Baltazzi ile bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre İngiltere ve Fransa’ya yapılacak ödemeler, bankerler tarafından belli bir ödeme karşılığında, sabit kur üzerinden yapılacak ve bu şekilde Osmanlı parasının değerinde istikrar sağlanmış olacaktı.

1847 yılında Osmanlı Hükümeti Galata bankerlerine Bank-ı Dersaadet adında bir banka kurmaları için izin verdi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk defa dış ödemeleri düzenleme işlevini üstlenen bir banka kurulmuş oldu. Osmanlı Hükümeti ile Avrupa ülkeleri arasında aracılık görevi üstlenecek bir devlet bankasına ihtiyaç duyuluyordu. 1856 yılında İngiltere kralının bir fermanı ile İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası “Ottoman Bank” kuruldu. Merkezi Londra’daydı. Osmanlı Bankası’nın faaliyetleri küçük miktarlarda kredi vermek, hükümete avans vermek ve bazı hazine bonolarını iskonto etmekle sınırlıydı.

Osmanlı Bankası 1863’te önce kendini feshetti. Daha sonra Bank-ı Osmanii Şahane adını alarak ve İngiliz ve Fransız ortaklığı şeklinde yeniden örgütlenerek bir devlet bankası niteliğini kazandı. Banknot basma imtiyazı ve tekeli otuz yıl süreyle Bank-ı Osmanii Şahane’ye verildi. Osmanlı Hükümeti bu süre zarfında banknot çıkarmamayı ve bu imtiyazı başka bir kuruluşa vermemeyi kabul ediyordu. Osmanlı Hükümeti, Banka’nın kârına iştirak edemeyecekti. Banka kasasında bulduracağı altının üç katı kadar banknot basabilecekti. Bank-ı Osmanii Şahane, banknot basma imtiyazı tekeli elinde bulunduruyordu. Banka, devletin haznedarlığını yapacak, devlet gelirlerini tahsil edecek, Hazine’nin ödemelerini yerine getirecek, hazine bonolarını iskonto edecek, iç ve dış borçlara ilişkin faiz ve anapara ödemelerini yapacaktı. 1879 yılında iki metalli para sistemi terkedildi ve tek metalli para sistemi yürürlüğe girdi. 100 kuruş değerindeki Osmanlı altını yeni para birimi olacaktı.

Tevhid-i Meskukat Kanunu uyarınca 1916 yılında yeni bir para reformu yürürlüğe girdi. Reform altına dayalı tek metalli para sistemi öngörüyordu. Para birimi “kuruş” oldu. 1 lira 100 kuruş’a eşitlendi.

Kaynak: TCMB, 2001, s.3.

Kaimeleri piyasaya sürülmüştür. Kaime'lerin bollaşması, piyasa fiyatlarının yükselmesine neden olduğundan, 1850-1860 döneminde bunların yarısı toplatılmış ve yakılmıştır. 1860'ta Kaime, enflasyonu aniden şiddetlendirmiş; 1862 yılında Fuat Paşa, Osmanlı Bankası yardımıyla dolaşımdaki kâğıt paranın tümünü piyasadan geri çekmiş; bankaya banknot çıkarma yetkisi tanınmıştır.

Kâğıt para sisteminin özelliklerini yeniden özetleyelim:

- Kâğıt paranın sınırsız dolaşımı söz konusudur.
- Taahhüt edilmiş bir karşılığı yoktur.
- Değeri, genellikle piyasa tarafından belirlenen satın alma gücüdür.
- Kâğıt para basma yetkisi devlete aittir. Bu yüzden devletin *senyoraj hakkı* vardır (Senyoraj için kitap sonundaki sözlüğe bakınız).

e. Kaydi Para (Banka Parası)

Madeni ve kâğıt paralar gibi efektifler dışında satınalma gücünü temsil eden başka ödeme araçları da vardır. Ekonomik faaliyette bulunan bireyler ve firmalar ellerinde nakit para (efektif) bulundurmadan, sadece kayıtlar üzerinde satınalma gücüne sahip olabilirler. Bunun en tipik örneği, ticari bankalardaki vadesiz mevduatlardır. Nitekim bankaya yatırılan efektif, el değiştirmeksizin *çek* veya *virman* yoluyla hesaptan hesaba aktarılabilir. Öte yandan bankadaki efektif, başkalarına kredi olarak verilmektedir. İşte bu yolla ortaya çıkan yeni parasal imkân *kaydi para*, *kredi parası* veya *banka parası* (*bank money*) denmektedir. Kaydi para, efektifin karşısı bir kavramdır.

Tanımı: *Kâğıt para (banknot, efektif) kullanmaksızın kayıtlar üzerinden yürütülen ödemelere kaydi para denir.* Değer ölçüsü olarak kâğıt para ile kaydi para özdeştir. Bankaların hangi mekanizma ile para yarattıkları konusu ilerleyen bölümlerde, ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

Bugün, dünya genelinde hemen hemen bütün ülkelerde, seyahat çeki dışındaki bütün kâğıt paralar sadece hükümetlerce çıkarılmaktadır. Hâlbuki mevduat bankaları tarafından yaratılan kaydi paralar, rekabetçi bir düzeyde üretilmektedir. Ancak, bunların genel denetim mekanizması, devlet adına *MB'ler tarafından* yürütülmektedir. MB'ler denetim işlemini, büyük ölçüde mevduata uyguladığı zorunlu karşılıkla yapmaktadır.

Şimdi, kaydi para tanımına alınabilecek başka bir uygulamadan söz edelim. *Seyahat çekleri*. Bu tür çekler, üzerinde sabit rakam taşımakta ve MB tarafından çıkarılan kâğıt paraların avantajlarına sahip bulunmaktadır. Bunların karşılıklarının bulunup bulunmadığı konusunda herhangi bir endişe

duyulmamaktadır. Çünkü çeki düzenleyen banka, yazılı miktardaki efektif parayı bloke etmektedir. Diğer çeklerin kullanımında temel konu çekin karşılığının (provizyon) bulunup bulunmadığının ayrıca sorgulanmasıdır. Bugün, çek kullanımı sırasında kötü niyet ve yasa dışı uygulamaları önlemek için sıkı yasal düzenlemeler yapılmaktadır.

f. Elektronik Para

Günümüzde, çekle ödeme sisteminin getirdiği birçok ciddi sorunlar vardır. Örneğin çeklerin düzenlenmesinde bazı sahtecilikler olmakta, çeklerin tahsili ek zaman ve maliyetler gerektirebilmektedir. Söz konusu güçlükleri ortadan kaldırmak için gelişen bilgisayar yazılımı ve donanım tekniklerinden yararlanma yoluna gidilmiş, modern iletişim imkânları araştırılmaya başlanmıştır. Nitekim günümüzde giderek yaygınlaşan *Elektronik Fon Transferi (EFT)* bunlardan belki de ilkidir.

Elektronik para, günümüzde elektronik bankacılığın ortaya çıkardığı bir gelişmedir. Plastik kart gibi, bir elektronik araca yüklenmiş bir mali değer veya kişisel bir fondur. Yani paranın elektronik ortamda sunulmasıdır. Dünyada elektronik ticaret hızla yayılmakta ve yeni boyutlara sahip olmaktadır. Bu yeni ticaret türü kendisine uygun bir ödeme aracı geliştirecektir.

Elektronik paranın tatmin edici tam bir tanımı yapılmamıştır. Yaklaşık tanımları şöyledir: *Elektronik para geniş anlamda, işlemlerde banka hesaplamalarına ihtiyaç olmaksızın paranın değerinin teknik bir aygıt üzerine elektronik olarak depolanması, bir firmadan diğerine ödemede bulunurken hamiline yazılı bir senet gibi kullanılması şeklinde tanımlanmaktadır* (RBI, 2002, s.3).

“Elektronik para, bir değerın satış noktası terminalleri vasıtasıyla, iki cihaz arasında doğrudan transferi veya internet gibi açık bilgisayar ağları üzerinden ödemelerde bulunmak için değeri önceden ödenmiş ödeme mekanizmalarıdır” (Basel Bankacılık Gözetim ve Denetim Komitesi, 1998, s.4). Avrupa Birliği, elektronik parayı “çip kart ya da bilgisayar hafızası gibi elektronik araçlarda saklanan; çıkaran kuruluş dışında diğer kişiler tarafından da ödeme aracı olarak kabul edilen; madeni ya da kağıt paranın amacına elektronik olarak hizmet eden; sınırlı ödemelerin elektronik transferi için oluşturulmuş parasal değer” şeklinde tanımlamıştır (ECB, 1998, s.40). Elektronik para hızla, nakit para yerine ikame edilmektedir.

B. Analitik Bakımdan Para türleri

Para arzını da temsil edebilecek analitik sınıflandırma şöyle yapılabilir:

1. **Asli Para:** Efektif yani elde bulundurduğumuz nakit paralar:
 - **Kâğıt para:** MB tarafından çıkarılan banknot.
 - **Ufaklık para:** Hazine tarafından çıkarılan ufaklık madeni para.
2. **Kaydi Para:** Vadesiz mevduat.
3. **Para Benzeri Likiditeler** (Quasi Money):
 - **Vadeli Mevduat:** Bir, üç, altı ve on iki ay vadeli mevduat.
 - **Hazine bonoları ve devlet tahvilleri** gibi menkul değerler.

Burada birkaç noktaya yeniden dikkat çekelim: *Kaydi para* ile *asli para*, benzer fonksiyonları aynı etkinlikte görebilmektedir. Yani ikisi arasında tam ikame bulunmaktadır.

Bazı aktifler ve mevduat tipleri, asli para fonksiyonlarını asli ve kaydi para kadar mükemmel yapmasalar da, bunlara yakın bir yetenek göstermekte ve bu fonksiyonları kısmen başarabilmektedirler. Bunlara *para benzeri likiditeler* veya *quasi money* denmektedir. Örneğin; vadeli mevduat, hazine bonusu, devlet tahvili gibi aktifler para benzeri sayıldığı halde, özel tahviller ve hisse senetleri sayılmaz. Özel tahvil, onu satan kişi bakımından kesinlikle para benzeri likiditedir. Ancak ekonominin geneli açısından likidite aynı kalmıştır. Hisse senedi de para benzeri değildir. Çünkü onların likidite dereceleri düşüktür. Ayrıca sahiplik (mülkiyet) hakkı doğurur. Cumhuriyet altını vb. de para sayılmaz. Nedeni, onun günümüzde bir mal niteliği taşımasıdır.

Günümüzde yatırım fonları, hesap sahiplerinin senet ve tahvilleri ellerinde tutmalarını ve bunları kolayca nakde dönüştürebilmelerini sağlamaktadır. Para benzerlerinin varlığı, para talebini kararsız kıldığı için para politikalarını karmaşıktırılmaktadır. Son yıllarda, para benzerlerinin yükselişi, bize öğrenilecek daha çok şeyin olduğunu göstermektedir. Para ve para benzerinin güvenilir mikro ekonomik modellerinin oluşturulması makro ekonomistler için zorluklar içeren bir çalışma alanı olarak kalmaktadır (Mankiw, 1997, s.589).

Soru: Vadeli mevduat, hazine bonusu ve devlet tahvili gibi menkul değerler paranın işlevlerini yaptığı halde neden para sayılmamaktadır?

1.4 PARANIN FONKSİYONLARI

Paranın fonksiyonları konusunda birçok *farklı sınıflandırma* yapılmaktadır. *Kimi iktisatçılar* paranın geleneksel ve modern fonksiyonları şeklinde ayırım yapmaktadırlar, Bunlara göre *geleneksel fonksiyonlar*: Hesap birimi, değişim aracı, tasarruf aracı değildir. *Modern fonksiyonları* ise ekonomik faaliyetleri teşvik edici veya caydırıcı olma, gelirleri yeniden dağıtma aleti ve güç aracı olma fonksiyonlarıdır.

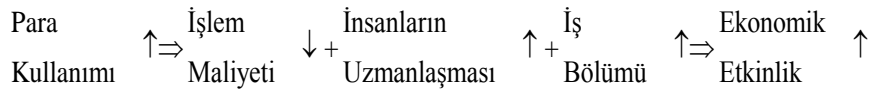
Bazıları *paranın geleneksel dört fonksiyonundan* söz etmektedir (Dornbusch ve Fischer, 1998, s.374). Bunlar değişim aracı, birikim aracı, hesap birimi ve ertelenmiş ödemelerin standart bir ölçüsü olması fonksiyonlarıdır. *Bir başka ayırım* da değişim aracı, kıymet ölçme, kıymet biriktirme ve kıymet nakli aracı olma fonksiyonları gibi dördü sınıflandırmadır.

Bütün sınıflandırmalarda *değişim aracı* olma, *hesap birimi* ve *değer biriktirme* gibi paranın üç temel fonksiyonu müşterek paydadır. Herhangi bir ekonomide para olarak kabul edilen şey ne olursa olsun paranın bu üç temel fonksiyonu değişmez. Bunları kısaca özetleyelim:

1.4.1 Değişim (Mübadele) Aracı Olma Fonksiyonu

Günümüz ekonomilerinde, satın alınan mal ve hizmetlerin bedelinin ödenmesinde nakit, çek veya kredi kartı biçiminde para kullanılmaktadır. Bu şekliyle para, bir değişim aracı, ödeme aracıdır. Böylece mal ve hizmetlerin el değiştirmesi sırasında zaman kaybına yol açılmaktadır. Başka deyimle, takasın yarattığı güçlükler ortadan kaldırılarak ekonomik etkinlik ve piyasalardaki çalışma verimliliği artırılmaktadır.

Mal ve hizmetlerin değiştirilmesi için, bir zaman harcanmakta ve buna *işlem maliyeti* denmektedir. Takasın yapıldığı ekonomilerde bu maliyet çok yüksek olduğu halde, günümüzdeki gibi, efektif veya çekin ödeme aracı olarak kullanıldığı ekonomilerde, çok daha düşük düzeylerde bulunmaktadır. Para, insanların en verimli yaptıkları işte uzmanlaşmalarına yardımcı olmakta, böylece ekonomik etkinliğin sağlanmasına katkı yapmaktadır. Para, işlem maliyetlerini düşürerek *işbölümü* ve *uzmanlaşmaya* imkân sağlamaktadır. Sonuçta ekonomik faaliyetlerin pürüzsüz ve akışkan biçimde yürütülmesine yardımcı olmaktadır.

Para, sadece mal ve hizmet alım satımında değil, her çeşit *ödeme ve borçların ifasında* kullanılan bir değişim aracıdır. Bir değişim aracı olarak para, değişiminde *isteklerin iki yanlı uygun olması şartını* gereksiz kılar. Yani mal ve hizmet değişiminin gerçekleşmesi için iki insanın isteklerinin aynı anda karşılanması gerekmez. Günümüzde, *madeni para, kâğıt para ve vadesiz mevduat değişim aracı olarak kabul edilmektedir*. Çek, tek başına değişim aracı değildir, vadesiz mevduatı temsil ettiği için para gibi kullanılabilir. Elbette burada bankaların rolü ve sorumluluğu önemlidir.

1.4.2 Hesap Birimi Olma (Değer Ölçme) Fonksiyonu

Para bir hesap birimidir, yani ekonomik değerlerin ölçümü amacıyla kullanılmaktadır. Uzunluğu metre, basıncı barometre, sıvıyı litre ve ağırlığı kilogramla ölçtüğümüz gibi, alım satım konu mal ve hizmetin değerini de para ile ölçmekteyiz. *Hesap birimi olarak para*, mal ve hizmetlerin değerini belirlemede kişi ve kurumların mal varlığını ve borçlarını hesaplamada etkin rol oynamaktadır. Daha da önemlisi mal ve hizmetlerin fiyatlandırılmasını sağlamaktadır.

Bir anlık düşünelim: Para bir hesap birimi olmasaydı, mal ve hizmetleri nasıl fiyatlandıracaktık? Bu sorunun cevabı bizi takas ekonomisine, yani nispi fiyatlara ve doğal olarak onun güçlüklerine götürecektir. Hâlbuki paranın varlığı bizi yeknesak (homojen) bir hesap birimine götürmektedir. Para, hesap birimi olma fonksiyonunu tek başına kullanmaz. Aynı zamanda bunu değişim aracı olma fonksiyonu ile birlikte kullanır.

Malların ve hizmetlerin alım satımında (mübadelesinde) bir hesap birimi olarak paranın kullanımının *sosyal maliyeti düşük* fakat *sosyal faydası çok yüksektir*. Nitekim takas konusunda gördüğümüz gibi, çok sayıda mal demetinin bulunduğu bir takas sisteminde takas fiyatlarını belirlemek ve bu şartlarda düzenleme ve planlama yapmak çok güçtür. Bunun yerine paranın kullanılması, gereksiz birçok hesaplama yapılmasını önlemektedir.

Burada bir noktaya dikkat etmek gerekir: Para litre, metre, kilogram gibi fiziksel bir ölçü birimi değildir. Çünkü değer sübjektif bir kavramdır. Ayrıca paranın değeri zamana göre değişmektedir. Bu nedenle, paranın değeri de nispi bir kavram olduğundan sabitlik ve devamlılık özelliğini koruyamaz. O halde paranın değeri, genel fiyat düzeyinin istikrarlı olmasına bağlıdır. Bu durumda, paranın değeri bir ülkenin ulusal sınırları içinde düşünülebilir. Aksi halde bir ülke parasının değerini, yani onun değişim oranını yabancı paralar cinsinden belirlemek gerekecektir.

1.4.3 Değer Biriktirme Aracı Olma Fonksiyonu

Para, satınalma gücünün zaman içinde elde tutulmasını sağladığı için bir değer biriktirme, yani tasarruf aracı olma fonksiyonuna da sahiptir. Bir değer biriktirme aracı, gelirin elde edilmesinden harcanmasına kadar geçen süre içinde satınalma gücünü muhafaza etmek amacıyla kullanılır. Paranın ne kadar iyi bir biriktirme aracı olduğu fiyat düzeyine bağlıdır.

Nitekim fiyat düzeyinin %100 artması, paranın satın alma gücünü %50'ye düşürür. Örneğin domatesin fiyatı 1 TL/kg iken, sizin 1 TL'nizin değeri, para/fiyat yani $1\text{TL}/1\text{TL}/\text{Kg}=1$ kg domatestir. Domates fiyatı %100 artarak 2 TL/kg olunca, sizin 1 TL'nizin değeri, yani satın alma gücü $1\text{TL}/2\text{TL}/\text{Kg}=0,5$ kg domates olacaktır. Şayet fiyatlar 0,50 TL/Kg'ye düşerse, 1 TL'nizin satın alma gücü $1\text{TL}/0,50\text{TL}/\text{Kg}=2$ kg domates düzeyine çıkacak; yani, paranızın satın alma gücü artacaktır. Bu örnekten hareketle bir genelleme yapabiliriz:

Fiyatlar genel düzeyinin hızla yükseldiği enflasyonist bir ortamda para da hızla değer kaybeder. Bu durumda halk servetini para olarak elde tutmaktan vazgeçer. Şayet şiddetli bir hiperenflasyon sürecine girilmişse, para değer biriktirme fonksiyonunu kaybeder. Çeşitli dönemlerde bazı ülkelerde bu durum görülmüştür: Örneğin, Avusturya (1921), Almanya (1922), Rusya (1921), Macaristan (1923), Yunanistan (1943) vb. ülkeler hiperenflasyon sürecini yaşamışlardır. Nitekim Almanya'da 1923'te hiperenflasyon sona erdiğinde, fiyatlar 2 yıl öncesine göre yüzde 30 milyar oranında artış göstermiştir.

Özetlenen bu zayıf yönü nedeniyle, değer biriktirmek amacıyla kullanılabilen tek araç para değildir. Tahvil, bono, hisse senedi gibi menkul değerler ile konut, arsa, arazi vb. gayrimenkul değerler de aynı amaçla kullanılabilir. Başka deyimle, *değer biriktirme konusunda paranın ciddi seçenekleri (alternatifleri) vardır. Çoğu zaman bu seçenekler daha avantajlıdır. O halde kendimize şu soruyu soralım: Seçenekleri daha avantajlı olduğu halde, halk neden hala para tutmayı tercih etmektedir?*

Bu soru *likidite* kavramı ile cevaplandırılabilir: *Likidite, bir aktifin bir değişim aracına (örneğin paraya) dönüştürülmesindeki nispi kolaylık ve hızlılık şeklinde tanımlanabilir. Bir aktif değerinin likiditesi ne kadar yüksekse, ona olan talep miktarı da o kadar yüksek olacaktır. Para, likiditesi en yüksek aktif değerdir.* Başka deyimle, bir satın alma işlemi gerçekleştirmek için elinizdeki paranın bir başka şeye dönüştürülmesi gerekmez. Zaman içinde değer kazanan bir varlık, değer birikim aracı olabilir. (Dornbusch ve Fischer, 1998, s.374).